Tverdota György

Altató

Az 1935-ös év másik nyitó darabja, ha áttételekkel is, ugyancsak anyavers. Az *Anyá*ban, a *Mamá*ban és az *Iszonyat*ban az anya-gyermek téma tragikus hangoltsággal lépett be a költő világába, de a témával nem szükségképpen járt együtt baljós hangnem. Az *Altató* az első bizonyíték arra, hogy a költő hajlandósága és igénye derűre, gyöngédségre, kedvességre az elkomoruló években sem tűnt el. Meghökkentő körülmény a mostoha bánásmód, amelyben szerzője részesítette az altató műfaj e tökéletes megvalósítását. A sajtóban nem jelent meg, a *Nagyon fáj* kötetből kihagyta. Poszthumusz, a Szép Szó 1938. jan.–febr. emlékszámában látott napvilágot. Pedig az *Altató,* kivételes önértékén túl, számos fontos, a vers értelmezésén túlmutató tanulságot rejteget, a megszokottnál is mélyebb betekintést nyújt József Attila költői műhelyébe.

Baráti felkérésre készült. A megrendelő zeneszerző lévén, a kompozíciónak dalszerű, megzenésíthető formát kellett öltenie. Szabolcsi Miklós megállapítása szerint „a leggyakoribb európai forma, az oktoszillaba köznyelvivé gyalult formájában szól."[1] Ottó Ferenc, a Kodály-tanítvány újszülött rokona számára kért bölcsődalt. A szöveg azonban nem gügyögés, nem csicsíjgatás, hanem tagolt nyelvet használó, azt megértő, tehát valamivel idősebb gyermek számára készült. A csecsemőhöz szólás primér formája a mosoly lenne: „Szó, mint csecsemőnek a mosoly." Az altató olyan ajándék, amelyet a kisded (vagy a vele foglalkozó anya vagy dada) csak később tudott rendeltetésszerűen használni.

A szerző egy ősi műfaj tovább éltetésére vállalkozott. Ősi abban az értelemben, hogy az emberi kultúra kezdeteiig visszavezethető hagyományt újított meg. Ősi abban az értelemben, hogy a szoptatás, táplálás mellett a csecsemővel való törődés, a primér anya-gyermek kapcsolat másik alapfunkcióját, az altatást volt hivatott segíteni. Végül ősi abban az értelemben is, hogy ugyan megrendelésre, úgymond idegen használatra készült, de másik ágon a költő egyre erősödő, gyermekkort idéző nosztalgikus, visszatekintő anyaképének vonalán is elhelyezhető, a költő egyéni élettörténetének kezdetén is elhangozhatott volna. A szerzőjére visszavonatkoztatható, kifejező funkcióval is rendelkező vers. Hozzá adódik mindehhez egy fontos többlet, amely az elemzésekben nem kap elég hangsúlyt. A műfajban rejlő intenciót, a megnyugtatást, a törekvést, hogy

[1] Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár…* 479.

a kisded simuljon bele a világ rendjébe, az *Altató* explicitté teszi, és egy harmonikus, barátságos, örömöket rejtegető világ képét bontakoztatja ki.

Nemhiába szentesített hagyományt újít meg, feltűnően erősen érvényesül benne már korábban kipróbált megoldások újra-alkalmazása. A költőket fenyegető szakmai veszélyek egyike az önismétlésből származó modorosság. Valamilyen bejáratott, az alkotó által sikeresnek megélt módszer, művelet, megoldássor újra meg újra történő igénybevétele. Az olvasó hamar észreveszi a lélektelen, technikai ismétlődést, és ez alaposan lecsökkentheti az adott alkotó hitelét, akitől kreativitást, újszerűséget, eredetiséget várna el. A korábbi megfogalmazások alkalmi megismétlődése mindazonáltal majdnem elkerülhetetlen. József Attila sem nélkülözhette korábbi eredményeit. A kutatás feltárhatja ezeket az ismétlődéseket. De ő mértékkel él ezzel a megoldással. Egy pillanatra sem válik saját rutinja foglyává, bámulatra méltó kreativitással újítja meg korábbi vívmányait. A konvenciót az eredetiség szolgálatába állítja.

Ez történik az *Altató* esetében is. Ilyen mindjárt a szerialitás módszere, József Attila alkotásmódjának szinte állandó jellegzetessége. *Az oroszlán idézésé*től kezdve *A hetedik*ig számos példát láttunk rá. De a szöveg felépítésének ez a módja igen sokféle, eltérő természetű képanyag és tapasztalati anyag feldolgozására alkalmas, szinte végtelen teherbírású. Az elemi egységekből mozaikszerűen történő szövegépítés, a diszparát halmozás technikája természetesen nem a költő találmánya volt. Nagy hagyományra tekinthet vissza. József Attila számára a legkorábbi példákat valószínűleg Villon költészete szolgáltatta.

De meghonosodása költészetében, úgy tűnik, belső fejlődés folyománya volt. Egy idő után félbehagyta Kassák számozott verseinek mintáját követő szélsőséges avantgárd kísérleteit, azokat a kompozíciókat, amelyekben a szólamok a szöveg egységének, koherenciájának rovására túlzottan nagy önállóságra tettek szert, laza, szétesőkompozíciót eredményeztek. Visszatért a hagyományos költői gyakorlatban érvényesülő szigorúbb koherencia-szabályokhoz, fenntartva igényét a vers tágasabb, szellősebb belső világának biztosítására. A magára vett formai kötelmek béklyóit úgy lehetett lazábban tartani, a szabályokat úgy lehetett tompítani, mérsékelni, hogy a szerialitás kompromisszumos megoldásához folyamodott a költő. Az alkotóelemek mellérendeléses felsorolása révén egyszerre érvényesülhetett az elemi összetevők autonómiája és a nagyobb gondolatmenetbe történő harmonikus, zökkenőmentes belesimulása. Ez az egyszerre formabontó és formatartó versépítési mód a hagyományőrző modernség elemi megnyilvánulása, ezért vált oly gyakorivá József Attilánál.

Az altató a kiskorú gyermekekhez szólás műfaja, ezért kerülnie kell a rafinált retorikát, az alárendelt összetett mondatszerkezeteket. A gyerekhez gyakran mellérendelt mondatokban beszélünk, képekbe, példákba öltöztetjük mondandónkat, nagy szerepet juttatunk a mennyiségi sokszorozás, a felsorolás alakzatának. A refrén sem puszta formai fogás, hiszen a példák nyomatékosító felsorolása menetében időközönként meg kell állnunk, és a fő üzenetet, az alvásra való felszólítást többszörösen meg kell ismételnünk, sulykolnunk kell. A gyermeki értelemhez történő lehajlás a formakultúrának ezekben az elemeiben érvényesül.

Az *Altató*ban a szeriális szerkezet az (el)alvás képzete körül bontakozik ki. Tamás Attila Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* ciklusában találta meg egyik lehetséges mintáját: „Alszik a homályos éjbe / künn a csengő. / A díván elbújik félve. / Szundít a karosszék… / Alszik a cicánk s a vén szelindek, / föl ne keltsük – csitt –a sok-sok alvót. / Alszanak a régi réz-kilincsek / s alszanak a fáradt, barna ajtók". De távolról sem valamiféle egyszerű mintakövetéssel állunk szemben. A lények alvásának képei már jóval az *Altató* előtt beköltöztek József Attila lírájába. A kutatás összefüggésbe hozza ezt az onirikus tájékozódást azzal a stilizálási munkával, amelyet a feltételezések szerint József Attila Rapaport Samu: *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság* című könyvén a vers megírásával nagyjából egy időben végezhetett.[2] Noha ezt a stilizálást nem vehetjük teljesen biztosra, kétségtelen, hogy az *Altató* mögött komoly gondolati munka, elméleti megalapozás tapintható ki.

Annál inkább, mert ez az onirikus tájékozódás a bölcsődalon túlra is kiterjeszthető. Feltűnően nagy hangsúlyt kap egy nem sokkal korábban született kompozíció, a *Falu* záróstrófáiban is. A két vers tematikája, hangneme olyan mértékben eltérő, hogy tanulságos szembesíteni a *Falu* alvás-képeit az *Altató*éival. Közös gondolati háttérként nem a művészet álommunkájáról szóló freudi elméletet azonosíthatjuk, hanem egy olyan felfogást, amelyet így fordíthatunk prózára: A világ – ahogy az *Ódá*t elemezve *A varázshegy*et idéztük – üzemként működik. A működés két stádiumát különböztetjük meg: a pihenő üzemmódot és a teljes aktivitás üzemmódját. A két stádium éves ciklusba is rendezhető: a tavasz, nyár, ősz a fokozott munkatempó időszaka, a tél pedig a pihenés ideje. A ciklusnak napi ritmusa is van: a reggelt, a nappalt és a kora estet munka tölti ki, az est és az éj a pihenésé. A pihenés teljessége az alvásban valósul meg. Az aktivitás az éberség állapotához kötött. Az évszakok ciklusa és a

[2] Valachi Anna: Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. In: *„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila…* 249.

napi ciklus között részleges átfedés is történhet. *A puszta télen* az évszak és a napszak által a tétlenség és az alvás időszakát jeleníti meg: „Csaplár és csaplárné nagyokat alhatnak", ahogy a *Tápai lagzi* is együtt idézi föl a telet és az alvást: „De télen, télen a világ megáll / És végtelen nagy esték csöndje vár, / Az ember medve, alszik és morog".

Az alvás, pihenés állapotában felmutatni a világot, annak az eljárásnak változata, amelyet Petőfi *A puszta télen* című verse kapcsán negatív tájleírásnak szokás nevezni. A költő felsorolja, mi minden hiányzik a téli tájból, amiben nyáron a helyszín bővelkedik. Ezáltal nyelvileg elénk varázsolja a gazdagságot, amely a helyszínen az adott pillanatban nincs jelen. József Attila nem tagadja, hanem letompítja a cselekvő, sürgő-forgó világ zajait, történéseit. Említett két versében a napi pihenő üzemmódot idézi föl. Strukturális és tárgyi azonosság mutatható ki a két vers között. A tematikus szekvenciák alapját mindkét esetben az alvást jelentő szavak, kifejezések képezik. Mindkettőben különböző alanyok sorát látjuk alvó állapotban. Az alanyok azonossága is felfedezhető a két versben. *Falu:* „Alszanak az egek…" – *Altató:* „Lehunyja kék szemét az ég". Ezeken az azonosságokon, párhuzamokon túl igazán szignifikánsak az eltérések. Másként alszanak a parasztok egy keményen ledolgozott nap végén, de gondokkal a szívükben: „Hallgatom az álmodó falut. / Szorongó álmok szállnak", és másként a kis Balázs, akinek még nincsenek gondjai, nem kínozzák szorongó álmok. Az alvó ember jellemzése a *Falu*ban nem nélkülözheti a szociális megközelítést: „Alszanak a nyers, nehéz szavú, / kiszikkadó parasztok". A kisded alvása pedig még funkcionális, nem igényel társadalmi jellemzést. A fiatal szervezetnek több, hosszabb pihenésre van szüksége, mint a felnőtt, edzett testnek. Ezzel az alvás biológiai-antropológiai aspektusa kap tág mozgásteret.

A „dolgos test" pihenése sajátos mezőt von maga köré. Az alannyal együtt nyugalmi helyzetbe kerülnek ruhadarabjai, használati eszközei és szerszámai, s a *Falu* ezt a tartományt aknázza ki: „Alszanak… a mezők. / Ostorok, csizmák, kések." Ez a tárgyak létezésének alapállapota. Az ember az, aki felébreszti, mozgásba hozza a dolgok világát. Az ostor az állatok noszogatására szolgál. A késsel behatolunk a tárgyakba, lényekbe. A lábbelit felhúzzuk, hogy a természeti környezetben biztonsággal mozoghassunk. Ha használójuk nem tevékenykedik, a tárgyai úgyszólván vele alszanak, visszakerülnek alapállapotukba, nyugalmi helyzetükbe. De a *Falu* világa egyúttal természet-közeli világ is, jelen van benne az alvó vegetáció, a parányi létezők: [az álmok] „meg-megrebbentik az elaludt árnyú fűszálat". Sőt, a költő, ahogy a *Külvárosi éj*ben, itt is önálló entitással ajándékoz meg voltaképpen létezőként megfoghatatlan valóságrészeket:

[Alszanak…] „Lombok közt a tiszta, tág közök. / S a levélrések." Az alvás deleje mindenre kiáramlik.

A tárgyak az *Altató*ban is nyugalomba kerülnek. Alapfunkciójuk azonban itt nem a munka, a világ alakítása, hanem a játék, az örömszerzés. A lapda játékra szolgál. A sípot fújja a kisgyerek. Az erdő a felüdülés helye. A kisded alvása tehát itt arra szolgál alkalmul, hogy köréje a költő a világ emberméretű, jól elrendezett, szépségben fürdő arcát mutassa fel. Az altatás egyik funkciója a megnyugtatás, olyan kép közvetítése a világról, amelyben jó élni: „Lehunyja kék szemét az ég, / lehunyja sok szemét a ház, / dunna alatt alszik a rét". Úgy tűnik, a vers rejtett célja az életöröm képeinek felsorakoztatása – alvó üzemmódban. Az aktivitás lefokozását, az intenzitás vagy a lendület csillapítását a költő bravúrosan oldja meg: „alszik a bogár, a darázs" figyelmeztet az apró természeti lények pihenésére, leválasztva róla és külön művelettel hozzá kapcsolva az éber állapotban rá jellemző hangadást: „velealszik a zümmögés". A villamos alvása a jármű munkavégzésének redukciójával jár. A megmaradó aktivitás-töredék olyan, mint az emberi test apró rándulása álomlátás idején: „– s míg szendereg a robogás – / álmában csönget egy picit" – a motorikus automatizmusok elemi szinten, gyengén, jelzésszerűen működésben maradnak, mintha a villamos is élőlény lenne. A kisdednek nincs más dolga, csak az, hogy kövesse a környezete alváshoz való nekikészülését.

Érdekes, hogy az alvó üzemmódot felidéző egyes részleteket a költő pályája korábbi szakaszaiban nagy gonddal dolgozta ki. A „Lábára lehajtja fejét, / alszik a bogár, a darázs" előzményével már a *Hangyá*ban találkoztunk: „A bábok között elaludt a hangya… / kis, fáradt fejét csillámokra hajtja". A *Falu*ban ráadásul a fűszálra alkalmazva: „az elaludt / árnyú fűszálat" a *Hangya* árnyék-motívuma megismétlődik: „alszik véle csöpp árnyéka is". A „dunna alatt alszik a rét"-nek is vannak előzményei. Korábban az *Óh szív! nyugodj!*-ban: „fönn a hegyen ágyat bont a köd", majd a *Holt vidék*ben: „Dunnába bútt fönn a magas". Tematikusan ide tartozik a *Külvárosi éj* hangsúlyos felszólítása: „Az éj komoly, az éj nehéz. / Alszom hát én is, testvérek." Az előzmények a párizsi versekig követhetők vissza: „az utak összebújnak a hó alatt"; „Az Eiffel-torony éjjel eldől, / bebúvik paplanos ködökbe".

A világ örömforrásainak seregszemléje a záró strófában jelzésszerűen kiegészül azzal a dimenzióval, amellyel a hiányzó múlt, a problémátlan jelen mellett a kis Balázs igazán rendelkezik: a jövővel. Ottó Ferenc emlékezése szerint a költő felolvasta neki frissen készült versét, és „az utolsó előtti szakasz végén Attila megállt egy kicsit és így szólt: – Most

pedig jósol neki az anyja... – és tovább mondta a verset… – Tudod, a gyerekek mind katonák szeretnének lenni – fűzte még hozzá Attila". [3] Az anya kisdede jövőbe kivetített vágyainak teljesülését ígéri, mindezt az alvásért cserébe: „Tüzoltó leszel s katona! / Vadakat terelő juhász!" Az utóbbi akadálytalanul illeszkedik a gyermeki fantázia keretei közé. A falusi gyerek mindennapi tapasztalata, hogy az állatok őrzése fegyelmező, fékező, szelídítő, terelő munka, s a pásztor, juhász vagy kondás óvatos, kíméletes és szelíd emberként bánik az állatokkal. De a háziállatoknak is vannak típusai, vagy egyedei, amelyek kordában tartásához férfibátorság szükségeltetik. Ennek a tapasztalatnak a kiélezése a *Kalevala* Kullervo nevű hősének munkája, aki nem szelídített háziállatok, hanem igazi vadállatok őrzésére, hajtására vállalkozik. Ez a műveltségi elem szinte észrevétlenül olvad bele az altatódal jóslási elemének természetesen heroizáló logikájába.[4]

A verset egy kedvesen ironizáló sorpár zárja, a gyermekéhez beszélő, őt elaltatni kívánó anya önreflexiója: „Látod, elalszik anyuka! – / Aludj el szépen…" Az altatás olyan hatékony, hogy közben maga az altató személy is elálmosodik, s megállapítja, hogy „az aludj el szépen" felszólításnak az ő szervezete is szívesen engedelmeskedne. Ébren nagy erőfeszítéssel csak az altatás kötelessége miatt képes maradni.

[3] Ottó Ferenc: József Attila emlékek. *Jelenkor,* 1964. 5. sz. 440–441.

[4] Domokos Péter: *Szkítiától Lappóniáig*. Budapest, 1990, Akadémiai, 163.